

АСПЕКТУАЛЬНО-ФАЗОВІ МОДИФИКАЦІЇ БАГАТОКРАТНИХ ДІЄСЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ачилова О. Л. Аспектуально-фазові модифікації багатократних дієслів у сучасній українській мові.

Статтю присвячено проблемі словотвірної модифікації аспектуально-фазових значень українських дієслів з багатократною семантикою. Системний підхід до вивчення дієслів з мультиплікативною семантикою дає можливість виділити семантичні групи цих дієслів і встановити специфіку аспектуально-фазових модифікацій, а також засобів і умов її реалізації.

Ключові слова: багатократність, однократність, фазові модифікації, початковість, тривалість, результативність.

Ачилова Е. Л. Аспектуально-фазовые модификации многократных глаголов в современном украинском языке.

Статья посвящена проблеме словообразовательной модификации аспектуально-фазовых значений украинских глаголов с многократной семантикой. Системный подход к изучению глаголов с мультипликативной семантикой даёт возможность выделить семантические группы этих глаголов и установить специфику аспектуально-фазовых модификаций, а также средств и условий её реализации.

Ключевые слова: многократность, однократность, фазовые модификации, начинательность, длительность, результативность.

Achylova O. L. Aspectual And Phasal Modifications Of Multiplicative Verbs In Modern Ukrainian.

This article discusses the issue of word-formative modification of aspectual and phasal meanings of the Ukrainian verbs, which possess repetitive semantics. Systematic approach to the study of verbs, which possess multiplicative semantics, gives a possibility to identify semantic groups of verbs, determine specificity of aspectual and phasal modifications and means and conditions of its realization.

Key words: multiplicative, semelfactive, phasal modifications, beginning, duration, resultativeness.

Дії (події, ситуації), розчленовані на необмежено повторювані акти або «кванти», називають багатократними (мультиплікативними) [1; 2; 3; 4; 9]. Семантична категорія кратності реалізується в загальнодієслівній категорії аспектуальності та її субкатегоріях: виду і родів дієслівної дії.

Вивчення семантико-словотвірних особливостей дієслова передбачає залучення його лексико-семантичних варіантів, здатність дієслова до реалізації кратної семантики також пов'язана із семантичним

варіюванням. Категорія кратності виявляється в опозиції багатократність / однократність: «Кратність – це аспектуальне значення, яке реалізується як сукупність двох взаємопов'язаних значень: однократності й багатократності» [8, с. 3]. В опозицію насамперед вступають дієслова з формально вираженою ознакою хоча б однієї з протиставлених сем, наприклад, зміною суфікса первинної основи на суфікс *-ну-* (*-ону-*). Форми недоконаного виду (НДВ) виражають багатократне значення, а їх кореляти доконаного виду (ДВ) – однократне значення. Тобто однократність, зумовлена одноактністю, морфемно виражена, а багатократність актуалізується лише в умовах опозиції.

Основу опозиції складають багатократні дії, здатні повторюватися й членуватися на дискретні акти. Ці дії виражені дієсловами, які умовно можна розподілити на такі семантичні групи (СГ): 'звуки, які видає людина', 'звуки, які видають істоти', 'звуки предметів / явищ природи', 'мовленнєва діяльність людини', група зі значенням 'бити, кидати, стріляти', 'рух, зміна положення в просторі', 'фізичний вплив на об'єкт / суб'єкт', 'фізична дія без впливу на об'єкт / суб'єкт', 'фізіологія', 'дії, пов'язані з рідиною', 'зоровий ефект', 'падіння', 'споживання їжі, питва', 'особливості ходи'.

Для більшості базових багатократних дієслів НДВ української мови властивою є природна здатність вступати до вказаної опозиції з відповідною зміною видової характеристики мотиватора. Мотивати ДВ з однократним значенням актуалізують дію, яка здійснюється в один прийом (тобто фази початку і завершення дії абсолютно або частково збігаються) і є одним з можливих актів відповідного мультиплікатива (*ойкати* – *ойкнути*, *бекати* – *бекнути*, *брякати* – *брякнути*, *жбурляти*, *жбурити* 1 – *жбурнути*, *виляти* 1, 2 – *вильнути*, *буркати* – *буркнути*, *колати* 1, 2 – *кольнути*, *брикати* 1 – *брикнути*, *дихати* – *дихнути*, *капати* 1, 3 – *капнути*, *мелькати* – *мелькнути*, *хлебестати* – *хлебеснути*, *беркуцати* – *беркуцнути*, *шкандибати* – *шкандибнути* тощо). Наприклад: *Артамонов намагався думати про батьків, як вони зрадіють, побачивши його, як будуть охати й ахати, пританцьовуючи від радості* (Л. Дмитерко) і *Євгеній аж ахнув при такім несподіванім обороті справи* (І. Франко); *Довго підступали до стола люди, довго брязкали п'ятаки на столі* (І. Нечуй-Левицький) і *Вікно брязнуло, розлетілась шибка, посипалося скло* (К. Гордієнко).

Такі опозиційні відношення репрезентують одне з трьох значень граматичної фазовості: «провесно-завершувальної, багатократно-однократної, початково-процесної» [5, с. 50], а саме – багатократно-

однократне. Під терміном «фазовість» розуміємо вираження обмеженості процесності будь-яким часовим відрізком від моменту її початку до завершення [6, с. 128].

Мультиплікативні дієслова найчастіше аналізують з погляду їхнього входження до опозиції багатократність / однократність. Проте внаслідок перфективації дієслів з багатократною семантикою не завжди виникає зазначена опозиція (яка зводиться до утворення похідних із суфіксом *-ну-*). У перфективації дієслів з багатократним значенням також беруть участь префікси, що модифікують семантику мотиватора без її подальшої нівеляції. Це означає, що префіксальні дієслова ДВ, похідні від багатократних основ, є аспектуально-фазовими модифікаціями мультиплікативів, тобто реалізують певну фазу перебігу повторюваних дій («початок дії», «тривалість дії», «результат дії»).

Актуальність роботи зумовлена необхідністю системного дослідження дієслів з багатократною семантикою та їх аспектуально-фазових модифікацій.

Наукова новизна статті полягає в системному описі похідних від багатократних дієслів з метою вивчення семантичних перетворень, пов'язаних з перфективацією.

Метою цієї розвідки є аналіз аспектуально-фазових модифікацій багатократних дієслів у сучасній українській мові. Роботу виконано на матеріалі Словника української мови в 11 томах.

Методика і матеріал: у роботі використано метод суцільної вибірки зі словника, опозиційний аналіз у межах мотиваційно пов'язаних одиниць і контекстний аналіз.

Аналіз показав, що мультиплікативні основи мотивують дієслова із семантичною ознакою «початок дії», при цьому кратне значення основи-мотиватора не втрачає своєї актуальності, а семантика префікса (*за-*) накладається на значення основи. Таку модель семантично можна схарактеризувати як початок повторюваної дії, тобто як таку фазову точку, що є відправною для подальшого розвитку кратної дії.

Від мультиплікативних дієслів НДВ усіх СГ походять перфектні дієслова ДВ з початковою семантикою: *охати* – *заохати*, *бекати* – *забекати*, *бряжчати* – *забряжчати*, *барабанити* – *забарабанити*, *вляти* – *завляти*, *бурчати* – *забурчати*, *дряпати* – *задряпати*, *брикати* – *забрикати*, *кахикати* – *закахикати*, *булькати* – *забулькати* 1, 2, *блимати* – *заблимати*, *сьорбати* – *засьорбати*, *гупати* – *загупати* 2, *крокувати* – *закрокувати*. Пор.: *Знов полізла [Кайдашиха] на піч*,

заохала й знов лягла одпочивать (І. Нечуй-Левицький) і *Того ж таки тижня самого занедужала* панночка. *Охає* і *стогне*, і *кричить* (Марко Вовчок); *Мати кинулася до кошика, забряжчала* посудом, *подала пирога* (В. Кучер) і *Та ось бряжчать* ключі, *скриплять завіси*, *Стукочуть кроки – се сторожа входить* (І. Франко).

Окремо виділяємо дієслівні лексеми, утворені шляхом приєднання конфікса *роз-* (*рози*)...-ся. У значенні таких дієслів семантика початковості виявляється в тому, що після інтенсивного початку повторювана дія триває. Це значення «інтенсивного, раптового початку дії» [7, с. 126]. Багатократна семантика основи при цьому залишається незмінною: *ахати – розахатися*, *гавкати – розгавкатися* 1, *брязкати – розбрязкатися*, *кивати – розкиватися*, *кричати – розкричатися*, *брикати(ся) – розбрикатися* 1, *моргати – розморгатися*, *полоскати(ся) – розполоскатися*, *падати – розпадатися*. На зразок: *Це вже дід твій запалив люльку та розивендівся та розбухикався так, що й мертвого розбудить* (Ю. Збанацький) і *А вночі, як спала [Маріка], бухикала так густо, як велика* (С. Васильченко); *Їм було байдужісінько, чого, власне, сердиться німець, чого розбрехався його собачка-такс* (О. Ільченко) і *Собаки брехали, аж вили, неначе за поли когось водили* (І. Нечуй-Левицький).

У процесі перфективізації дієслова НДВ з мультиплікативною семантикою можуть набувати значення певної тривалості дії (формально виражене префіксом *по-*) без втрати семантичного компонента багатократності: *гейкати – погейкати*, *белькотати – побелькотати*, *брязкати – побрязкати*, *гупати – погупати* 1, *виляти – повиляти*, *бубоніти – побубоніти*, *гризти – погризти* 1, *брикати – побрикати*, *дихати – подіхати*, *бризкати – побризкати* 2, *блискати – поблискати*, *клювати* 1 – *поклювати* 2, *крокувати – покрокувати* 2. Пор.: *Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає* (І. Франко); – *Він пошпортав рукою в потертому портфелі. Витяг звідти якісь папери, покахикав* (С. Журахович); *Стара пані притуляє до очей якісь прозорі скельця і щось белькоче* (О. Донченко); – [Петраш:] *Тут нова okazія... Парламентер від Петлюри..., може, хай трохи побелькоче з тобою?* (Ю. Мокрієв).

Значимо, що дієслівні лексеми групи ‘падіння’ характеризуються нездатністю мотивувати похідні зі значенням повторюваної дії певної тривалості, що, на наш погляд, зумовлене закладеною в них семантикою моментальності, раптовості.

Окрему групу становлять дієслова з префіксом *про-*, який також надає похідним семантичної ознаки «певний час»: *ахати – проахати*,

валувати – провалувати, бренькати – пробренькати, бемкати – пробемкати, гойдати – прогойдати, базікати – пробазікати, гризти – прогризти 2, плигати – проплигати 2, зівати – прозівати, булькотати, булькотіти – пробулькотати, пробулькотіти, крокувати – прокрокувати 2. Для лексем СГ ‘падіння’, ‘споживання їжі, питва’, ‘зоровий ефект’ значення багатократної дії, обмеженої часовим відрізком і виражене префіксом *про-*, не є актуальним. Семантику обмеженості дії в часі дієслова цих груп реалізують шляхом поєднання мультиплікативів НДВ з лексичними показниками тривалості (*мерехтіти якийсь час, довго мигтіти* тощо).

На відміну від дієслівних утворень з формантом *по-*, лексемам з префіксом *про-* необхідна контекстна підтримка для вираження повторюваної дії, обмеженої певним часовим проміжком (лексичні показники тривалості). За відсутності лексичних показників семантика дієслів з афіксом *про-* зводиться до однократного виявлення дії: *прокукурикувати цілу ніч* (багатократна тривала дія) – *прокукурикувати* (один раз). Пор.: *В другому кінці вагона дедалі голосніше **стогнав** обпалений танкіст* (О. Гончар); *Он учора, як сова та, як сич, цілу ніч простогнала [Загнибідиха] та проголосила* (Панас Мирний); *Раптом **простогнав** Василь Максимович – тим довгим здавленим стогоном, коли сниться щось жахливе* (Ю. Шовкопляс); *На селі було тихо. Тільки десь на далекому кутку сонно **брехав** собака* (О. Донченко); *Усю ніч Рябко **пробрехав**, – мабуть вовка чув* (Словник Грінченка).

Особливу групу зі значенням обмеженості дії в часі складають суто українські похідні з редулькованим префіксом *попо-*, які виражають «тривалу, інтенсивну або багато разів повторювану дію, здійснювану протягом певного часового відрізка» [7, с. 128]. Серед них є також похідні від мультиплікативних основ-мотиваторів. Крім багатократної значення мотиватора, дієслова з префіксом *попо-* актуалізують семантику обмеженості дії в часі та інтенсивність її перебігу (*стогнати – попостогнати, лаяти – пополаяти, гриміти – попогриміти, бити – попобити 1, крутити – попокрутити, говорити – попоговорити, топтати – попотоптати, скакати – попоскакати, дихати – поподихати, брѣхатися – попобрѣхатися, падати – попопадати, їсти – попоїсти*). Пор.: *Вічно товчуться [у заїзді] оті створіння [люди], **кричать**, метушаться і сміяться* (М. Коцюбинський); *Поранений глухо **стогнав*** (П. Кочура); *Що вже **попокричав**, що **попостогнав** уві сні, так бодай і не згадувати...* (Остап Вишня); *Кругом його [стовпа] **гуде** безсонний жук* (Л. Глібов);

*Дітки гомонять самі одні, і вже така їм утішка з того, як горобці прилетять – зацвірінькають або голуб **попогуде** (Марко Вовчок).*

Обмежено-інтенсивну дію не актуалізують дієслова СГ ‘зоровий ефект’ і ‘особливості ходи’ через наявність у їхньому значенні семи інтенсивності. Що ж до обмеженості дії в часі, то їх реалізують похідні від дієслів цих груп з префіксами *по-* і *про-*.

Багатократні основи мотивують також похідні з фазовим значенням завершеності або результату дії. При цьому багатократність основи-мотиватора зберігається і в похідних дієсловах ДВ з результативним значенням, але стає менш актуальною, периферійною. Тут багатократність, ускладнена результативністю, перетворюється на інтенсивність. Модель утворення результативних дієслів від мультиплікативних мотиваторів можна визначити як фінальну фазову точку, якій передувала повторювана дія.

Семантика результативності може виявлятися з різним наповненням: досягнення дією результату, завершення дії без її подальшого продовження тощо: *гарикати – нагарикати, скрекотати, скрекотіти – відскрекотати, відскрекотіти, дзвонити – віддзвонити 2, стрелити – дострелити 1, 2, колисати – заколисати 1, базікати – добазікатися, гризти – обгризти, стрибати – відстрибати, смоктати – досмоктати, крапати – закрапати, сьорбати – насьорбатися 1. Пор.: Знаю, що так не минеться – буде **гарикати** [Мотря] під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка (С. Васильченко); За день так наговоришся та **нагарикаєшся**, що увечері тільки й тягне на самоту (В. Кучер); Над парками на кийських кручах кружляло, **каркаючи**, гайвороння (Ю. Смолич); Вона [ворона] повернулася з дуба тільки ввечері і **накаркала** такого дощу й грому, що погноїла все сіно (О. Довженко).*

Результативні дієслова не походять від мультиплікативних основ-мотиваторів СГ ‘зоровий ефект’, ‘падіння’, ‘особливості ходи’, що зумовлено неактивністю суб’єкта дії і незалежністю результату від суб’єкта.

Результативні дії можуть характеризуватися високим ступенем інтенсивності; це стосується кумулятивних (сумарних) і дистрибутивних дієслів. Їхньою обов’язковою ознакою є наявність суб’єкта (або суб’єктів), який виконує дії, та множинність об’єктів, на які дія спрямована. Кумулятиви і дистрибутиви зараховуємо до багатократних дієслів і зазначаємо, що деякі з них походять від основ з мультиплікативною семантикою.

Кумулятивні дієслова походять від дієслівних основ СГ ‘фізичний вплив на об’єкт / суб’єкт’, ‘мовленнєва діяльність людини’, ‘бити, кидати, стріляти’, ‘рух, зміна положення в просторі’, ‘фізіологія’, тобто від дієслів, що позначають дії суб’єкта / суб’єктів і можуть бути спрямовані на досягнення результату із семантичною ознакою «певна кількість» (*кусати – накусати, базікати – набазікати, кидати – накидати 1, смикати – насмикати 1, 2, ковтати – наковтатися*). Пор.: *Лакеї, конюхи і слуги, Всі кухарі і скороход, Побравившись за руки, ходили 1 все о плутнях говорили* (І. Котляревський); *Клава взяла чемодан в другу руку, кинула весело: – Наговорила, накаркала – тьху! Не будемо гадати та загадувати* (І. Рябокляч); *Батько... десь під посадкою похапцем ковтає торішні консерви з бляшанки* (О. Гончар); *Довго я пірнав, аж поки води наковтався* (Юрій Збанацький).

Дієслова з дистрибутивним значенням походять від базових дієслів СГ ‘фізичний вплив на об’єкт / суб’єкт’, ‘бити, кидати, стріляти’, ‘рух, зміна положення в просторі’, ‘фізіологія’. Ці дієслова характеризуються спрямованістю дії на різні об’єкти (або на різні місця, охоплені дією) і наявністю певного виконувача або виконувачів (*кусати – обкусати, кидати – викидати 1, глитати – переглитати, хватати – розхватати*). Пор.: *Десь далеко стукає калатало нічного сторожа* (М. Коцюбинський); *Узяв [Микола] залізний ломик і почав обстукувати стіни, стелю, перевіряючи, чи не відірветься під час роботи якийсь шматок* (Д. Ткач); *Ми з архітектором стояли біля джерела і крізь скляні трубочки смоктали із склянок воду* (О. Десняк); *Дяки і гості пообідали..., кісточки пересмоктали* (Г. Квітка-Оснoв’яненко).

Отже, виділено 14 семантичних груп дієслів з мультиплікативною семантикою, від яких походять дієслова ДВ з різними аспектуально-фазовими модифікаціями в перебігу дії. У перфективах багатократне значення основ-мотиваторів зберігається, насамперед якщо модифікація стосується початку дії або її обмеженості певним часовим відрізком. Результативна модифікація певною мірою послаблює багатократну семантику основи-мотиватора, зосереджуючи увагу на результаті і перетворюючись на інтенсивність. Зміни в бік певних аспектуально-фазових модифікацій залежать від того, до якої семантичної групи належить мотиватор.

Література

1. Гловинская М. Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола / М. Я. Гловинская. – М. : Наука, 1982 – 155 с.
2. Грекова О. К. Виды значений повторяемости и средства их выражения / О. К. Грекова // Вестник Московского университета, Сер. Филология. – 1979. – № 2. – С. 37–48
3. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким : Морфология II / А. В. Исаченко. – Братислава : Изд-во Словацкой АН, 1960. – 577 с.
4. Рощина Л. М. Способы выражения повторяемости действия в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. М. Рощина. – Ташкент, 1977. – 24 с.
5. Соколов О. М. Фазовое варьирование в видовых оппозициях русских глаголов / О. М. Соколов // Филологические науки. – 1985. – № 4. – С. 46–52.
6. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка / О. М. Соколов. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.
7. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 283 с.
8. Тронь А. А. Засоби вираження кратності у сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Тронь. – Львів, 2008. – 24 с.
9. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола : (Теоретические основы) / М. А. Шелякин. – Таллин : Валгус, 1983. – 216 с.

Список використаних джерел

Словник української мови : в 11-и томах. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2012 р.

УДК 81.161:223

І. А. Живіцька

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СВОЄРІДНІСТЬ ТОПОНІМІВ У ПРИСЛІВ'ЯХ НА ОЗНАЧЕННЯ РИС ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ

Живіцька І. А. Національно-культурна своєрідність топонімів у прислів'ях на означення рис характеру людини.

У статті йде мова про топоніми, засвідчені в українських прислів'ях на означення рис характеру людини; описано механізм передачі емоційно-експресивного ставлення народу до місць, за якими закріпились певні власні назви. На конкретному ілюстративному матеріалі доведено, що топоніми у прислів'ях зберігають узагальнене позначення тих чи тих рис, якими володіє географічний об'єкт.

Ключові слова: топонім, гідронім, риси характеру, позитивна оцінка, негативна оцінка.

Живицкая И. А. Национально-культурное своеобразие топонимов в пословицах, обозначающих черты характера человека.

В статье рассматриваются топонимы, представленные в украинских пословицах, обозначающих черты характера человека; описан механизм передачи эмоционально-